

Etika, közgazdaságtan és verseny: Néhány tanulság az amerikai intézményi gazdaságtanból

Csontos Tamás

DOI: 10.14267/VILPOL2024.06.10

Absztrakt

Az utóbbi évtizedekben domináns neoliberais közgazdasági gondolkodás a közgazdaságtant értéksemleges tudományként ábrázolta, amely csak korlátozott teret enged az értékekről szóló vitáknak. Az etikus gazdaságtani kutatások újbóli előtérbe kerülésével viszont ismét felmerült a kérdés: szükséges-e a közgazdászoknak etikával foglalkozniuk szakmájuk helyes műveléséhez? Tanulmányunk az amerikai intézményi közgazdaságtani hagyomány alapján vizsgálja, hogy az etikai kérdések beemelése hogyan gazdagíthatja a közgazdaságtant. Három jelentős amerikai intézményi közgazdász, Richard T. Ely, Simon N. Patten és Frank H. Knight, munkáit elemezzük, akik kiemelkedő szerepet játszottak az etika és a közgazdaságtan közötti kapcsolat erősítésében. Műveik alapján amellet érvelünk, hogy az etikai kérdések nemcsak relevánsak, hanem nélkülözhetetlenek a közgazdaságtani gyakorlat javítása szempontjából. Tanulmányunk rávilágít arra, hogy egy megalapozottabb közgazdaságtani elmélet kialakításához szükséges a normatív és a leíró megközelítés harmóniája, valamint az értéktartalom felismerése a gazdasági fogalmak mögött. A vizsgált munkák azt is hangsúlyozzák, hogy a gazdasági fejlődést a morális fejlődéssel összhangban érdemes szemlélnünk.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedben a főáramú közgazdaságtan átalakuláson megy keresztül. A 2008-as nagy gazdasági világválság megrázta az addig uralkodó neoliberais közgazdasági paradigmát, amely a piacok válságmentes fejlődésére és önszabályozó képességére épült. A válság utáni évek új utakat nyitottak a közgazdaságtani gondolkodásban, új irányzatok erőteljes hatását figyelhetjük meg, kezdve a viselkedési közgazdaságtantól a modern monetáris elméleten át, egészen az ökológiai közgazdaságtanig. Ez a gondolkodási forradalom arra készíti a közgazdászokat, hogy átértékeljék a szakma számos, láthatóan erős sebet kapott alapvetését (Baranyi, Balogh & Bósz, 2022).

Ebbe a folyamatba illeszkedik bele az etikus gazdaságtan felemelkedése is, amely az etika és a közgazdaságtan tudományát próbálja meg közelebb hozni egymáshoz (lásd: Bowles, 2018; Hajnal, 2021). Az etikus gazdaságtan megjelenése felveti a kérdést: kell-e a közgazdászoknak etikával foglalkozniuk szakmájuk helyes műveléséhez? A neoliberais közgazdaságtani gondolkodás keretei között az etikai perspektíva lehetősége szűkre szabott, arra való hivatkozással, hogy az értékekben úgysem lehet megegyezni. Az értékrenddel kapcsolatos parttalan viták helyett a közgazdászoknak a hatékonyságra kell fókuszálniuk – hangzik az érvelés. A hatékonyság objektív, értékmentes fogalom, matematikailag megragadható és kiszámolható, így ez lehet csak tudományos vizsgálódás tárgya.

Jelen tanulmányunkban az amerikai intézményi gazdaságtani hagyományra támaszkodva azt szeretnénk bizonyítani, hogy az etika és a közgazdaságtan elválasztása nem szükségszerű, s hogy a közgazdászoknak érdemes foglalkozniuk az etikai kérdésekkel. Tanulmányunk célja, hogy az amerikai intézményi gazdaságtan elfeledett örökségét bemutatva támogassuk a ma kibontakozó gondolkodási forradalmat az etika és a közgazdaságtan kapcsolatának kérdésében. Nem csupán elmélettörténeti összefoglalót nyújtunk tehát, hanem a bemutatott műveket tovább is gondoljuk annak érdekében, hogy a modern közgazdaságtan számára is érvényes következtetésekkel tudjunk szolgálni.

A tanulmányban három munkát mutatunk be. Először Richard T. Ely tanulmányát az etika és közgazdaságtan kapcsolatáról. Másodsor Simon N. Patten művét a morális és a gazdasági fejlődés mozgatórugóiról. Végül pedig a legnagyobb terjedelemben Frank H. Knight nagy hatású tanulmányát a verseny etikájáról. Ely választása fontos, mivel ő volt az amerikai intézményi iskola egyik alapítója, s így meghatározta az iskola további gondolkodását. Patten hatása is jelentős, az egyik legeredetibb amerikai közgazdasági gondolkodónak tartották (Buckingham, 1958). Knight pedig a 20. század első felének egyik legmeghatározóbb amerikai közgazdász volt, akinek befolyása a közgazdasági gondolkodásra Keynes-hez hasonlítható. A három szerző választása azért is célszerű, mert így a munkánk lefedi az amerikai intézményi gazdaságtani hagyomány több korszakát is, hiszen az első két mű a 19. század végén az amerikai intézményi gazdaságtan születésének hajnalán, míg az utolsó már az 1920-as évek elején, az iskola virágkorában íródott.

Tanulmányunk három részből áll. Először is áttekintést nyújtunk az amerikai intézményi gazdaságtani hagyományról és az általunk vizsgált szerzők ezen belüli elhelyezkedéséről. Ezek után három különálló részben tárgyaljuk az említett szerzők munkáit. A harmadik részben pedig levonjuk elemzésünk tanulságait.

Az amerikai intézményi gazdaságtan elfeledett öröksége

Az amerikai intézményi gazdaságtan [1] a 19. század végétől a német történeti iskola nyomdokain létrejött közgazdaságtani irányzat volt az Egyesült Államokban (Csaba, 2021), amely fénykorát a két világháború között érte el, s hanyatlásához a második világháború utáni időszak neoklasszikus szintézisének [2] áttörése vezetett. Ez volt az első, teljesen Amerikában született közgazdaságtani iskola (Buckingham, 1958), ami az ország kihívásaira rezonálva fejlődött. [3] Az amerikai intézményi gazdaságtan másképp reagált a klasszikus szabad-versenyek kapitaliz-

mus ellentmondásaira és a kibontakozó marxizmus kihívására, mint az 1870-es évektől formálódó neoklasszikus közgazdaságtan. Ahelyett, hogy a közgazdaságtant az egyensúlyi elemzésre és az erős matematizáltságra építette volna, az intézményeket és a történelmet központba helyező megközelítést szorgalmazott (Szabó, Bara & Hámori, 2020). Az intézményi közgazdászok az egyensúlyi modellek helyett a gazdasági rendszerek evolutív fejlődését hirdették egy holisztikus megközelítést alkalmazva (Buckingham, 1958). Emellett az iskola összekapcsolódott a klasszikus kapitalizmus kritikájával, s annak megreformálását kitűző, társadalmi kontrollt szorgalmazó, progresszív mozgalmakkal (Hamilton, 1919).

Bár az amerikai intézményi gazdaságtani hagyománynak számos belső irányzata létezett, véleményünk szerint összekötötte őket az az egzisztenciális kihívás, hogy megtalálják a középutat a klasszikus szabad-versenyos kapitalizmus és a szocializmus között. Ehhez pedig a piac önszabályozását természeti törvénynek beállító ortodox elméleteket el kellett utasítaniuk úgy, hogy közben gátat szabnak azoknak a teóriáknak, amik a szocialista gazdasági rendszerre való átállást hirdették. Ebben a folyamatban kulcsfontosságú volt az intézmények szerepének felismerése, hiszen ezzel hangsúlyozni lehetett a gazdasági rendszer megváltoztathatóságát, s a természeti törvények helyett a társadalmi cselekvés lehetőségét. Ezzel együtt be lehetett mutatni az intézményi fejlődés szervességét és a radikális változások korlátait.

Az amerikai intézményi gazdaságtan főáramának legismertebb alakjai Thorstein Veblen, John R. Commons és Wesley C. Mitchell voltak, akiknek munkássága jól példázza az irányzat sokszínűségét. Veblen például rámutatott arra, hogyan változtatja meg a technológiai fejlődés az emberek gondolkodását és végső soron az intézményeket, s hogy milyen ellentmondásban állnak egymással a pénzügyi és technikai jellegű motivációk a szabad-versenyos kapitalizmusban (Veblen, 1978 [1904]). Emellett kidolgozta a dologtalan osztály elméletét, ahol bemutatta, hogy a kapitalizmus egyenlőtlenségei hogyan vezetnek egy szűk felső osztály kialakulásához és a pazarló fogyasztási magatartás elterjedéséhez (Veblen, 1975 [1899]). John R. Commons a munka közgazdaságtanát érintő elemzései mellett a tranzakciók gazdaságtanával és az egyes társadalmi csoportok közötti alkufolyamatok kutatásával foglalkozott (Commons, 2017 [1931]). Emellett hangsúlyt fektetett a gazdasági rendszereket megalapozó jogi intézmények fejlődésének vizsgálatára (Commons, 1924). Wesley C. Mitchell pedig az üzleti ciklusok és válságok kialakulásának okait kereste empirikus megközelítésből (Mitchell, 1965 [1913]).

Az amerikai intézményi gazdaságtan jó ideig meghatározó szerepet játszott az Egyesült Államok tudományos életében és gazdaságpolitikai döntéshozatalában. A neoklasszikus elméletekkel szemben, viszont módszertana kevésbé volt kidolgozott, elméleteinek egységesítésére nem került sor (Szabó, Bara & Hámori, 2020). Ezek a hiányosságok oda vezettek, hogy a II. világháború után a neoklasszikus szintézis felemelkedésével az iskola fokozatosan visszaszorult. Az 1970-es évektől kibontakozó piacpárti közgazdaságtani elméletek (monetarizmus, újklasszikusok) forradalma után pedig még inkább a feledés homályába merült, hogy az amerikai közgazdaságtannak volt egy piaccal kritikus, társadalmi kontrollt hirdető hagyománya.

Az amerikai intézményi gazdaságtan annak az időszaknak a közgazdaságtani gondolkodását határozta meg, amely alatt az Egyesült Államok a polgárháború utáni állapotokból a II. világháború utáni időszakra a világ hegemón állama lett. Ez az az időszak, amikor a Theodore Roosevelt, Thomas Woodrow Wilson és Franklin D. Roosevelt nevéhez kötődő gazdaságpolitikai reformok kibontakoztak, amelyek a mai napig meghatározzák az amerikai gazdasági rendszer alapjait. Továbbá az intézményi megközelítés tovább élt az 1970-es évektől kibontakozó új intézményi iskolában is, noha az módszertanában a neoklasszikus közgazdaságtan felé mozdult el, s elhagyta a piackritikát. Az intézmények szerepének felismerése a gazdasági folyamatokban ugyanakkor napjainkra már a főáramú közgazdaságtan számára is egyértelművé vált. Az amerikai intézményi gazdaságtan tehát, bár nem tudta legyőzni a neoklasszikus módszertan dominanciáját, jelentős hatás gyakorolt Amerika 20. századi fejlődésére és a közgazdaságtan intézményi megközelítésére is.

Az általunk vizsgált szerzők is az amerikai intézményi gazdaságtan hagyományához tartoznak, bár mindegyikük sajátos módon illeszthető be az irányzatba. Munkásságuk rövid bemutatása jól körvonalazza az irányzat diverzitását és kapcsolatát a neoklasszikus iskolával.

Richard T. Ely (1854-1943), a John Hopkins Egyetem és a Wisconsin Egyetem professzora, az amerikai intézményi közgazdaságtan egyik alapítója volt. Olyan neves tanítványai voltak, mint Thorstein Veblen és John R. Commons (Kiekhofér, 1932). Ely Németországban szerezte doktori fokozatát, ahol Karl Knies, a német történeti iskola kiemelkedő alakja vezette kutatásait. Nem meglepő tehát, hogy gondolkodására jelentős hatást gyakorolt a német hagyomány. Ely több társával együtt azért alapítja meg az AEA-t (American Economic Association), hogy az intézményi és történeti megközelítés amerikai változatát hozzák létre — ő lett a szervezet első titkára is.

Ely az állami beavatkozások növelésének híve volt, és aktívan küzdött a gyermekmunka betiltásáért, a gyári munkakörülmények javításáért és a kötelező oktatás bevezetéséért. Nézetei miatt kortársai közül sokan szocializmussal vádolták, amit ő azonban visszautasított. Közgazdasági munkássága során a szocializmus elméletével és a munkásmozgalmakkal foglalkozott, emellett maradandó eredményeket ért el a föld közgazdaságtana és a városi adózás terén (Coats, 2008). Az AEA 1963-tól kezdve Ely tiszteletére indította el éves előadássorozatát „*Richard T. Ely előadás*” címmel. 2020-ban azonban ezt átnevezték, mivel előtérbe került, hogy Ely progresszív nézetei mellett rasszista gondolatokat is megfogalmazott. Ennek ellenére a névváltoztatást bejelentő nyilatkozatában a társaság kiemelte Ely pozitív hozzájárulásait a gazdasági elmülethez (lásd: AEA Renames, 2020).

Simon N. Patten (1852-1922) a Pennsylvaniai Egyetem professzora, akit a korai amerikai intézményi gazdaságtan egyik legeredetibb gondolkodójának neveznek (Buckingham, 1958). Patten Ely-hoz hasonlóan Németországban szerezte doktori fokozatát, ahol Johannes Conrad a német történeti iskola fontos alakja volt a témavezetője. Patten sokáig nem kapott egyetemi posztot, ezért középiskolai tanításra és mezőgazdasági munkára kényszerült (Coats, 2018). 1888-tól foglalhatta el pozícióját a Pennsylvaniai Egyetemen. Az AEA megalapítása előtt már próbálkozott egy, a német történeti hagyományt Amerikában művelő társaság létrehozásával, de annak sikertelensége után ő is az AEA egyik alapítója lett (Coats, 2018). 1908-ban a szervezet elnökeként is szolgált.

Gondolkodását a klasszikus iskola erőteljes bírálata határozta meg. Ricardo munkásságával szemben a protekcionizmus hirdetője volt, ezzel az Alexander Hamilton és Henry Carey által fémjelzett amerikai hagyományba illeszkedett be, akik az ipari és gazdasági fejlődést a kereskedelem szabályozásával segítették volna elő. Patten nevéhez számos, a korban újak számító megközelítés kötődik. Például a klasszikusok termelés központúságát elutasítva elsők között ismerte fel a fogyasztás fontosságát a gazdasági fejlődésben (Buckingham, 1958). Elutasította a klasszikusok pesszimista jóslatait, például Malthus népesedési törvényét, s amellet érvelt, hogy a technológiai és ipari fejlődés a szűkösség kora után el fogja hozni a bőség időszakát, ahol mindenkinek biztosítva lesznek a legfőbb szükségletei. Ennek a kornak az elérése érdekében Ely-hoz hasonlóan ő is lelkes társadalmi reformer volt, aki támogatta például az erősebb állami beavatkozást, a szakszervezetek szerepét, az ipar kontrollját és a jövedelemadó bevezetését. Elfeledettségét az indokolhatja, hogy számos meghökkenítő és provokatív elmélettel állt elő, amelyek közül több hamisnak bizonyult, éles és helyes meglátásait pedig nem rendezte koherens rendszerbe (Buckingham, 1958).

A harmadik és egyben legismertebb közgazdász Frank H. Knight (1885-1972). Knight tanulmányait a Milligan College-ban kezdte, majd a Cornell Egyetemen folytatta, ahol filozófiát és közgazdaságtant hallgatott. Doktori fokozatát szintén a Cornell Egyetemen szerezte meg, disszertációjában a profit forrásait vizsgálta, amely később leghíresebb művének, a *Risk, Uncertainty, and Profit* (1921) című könyvének alapjául szolgált. Ebben a munkájában Knight különbséget tett a mérhető kockázat, amely valószínűségi számításokkal kezelhető, és a nem mérhető bizonytalanság között, amely előre nem látható eseményekkel jár (Stigler, 1987). A profit forrását a nem mérhető bizonytalanságban találta meg, ezzel megalkotva a profit új elméletét. Knight közgazdaságtani munkássága széles körű volt, és nem korlátozódott csupán a kockázat és bizonytalanság kérdésre; jelentős hozzájárulásokat tett a piaci verseny elméletében, a kapitalizmus kritikai elemzésében, valamint a közgazdaságtan és az etika összefüggéseinek vizsgálatában is. Szkeptikusan viszonyult a gazdasági rendszerek mechanikus megközelítéseihöz, és gyakran hangsúlyozta az emberi döntések irracionálisát, valamint a társadalmi normák fontosságát. Knight 1927-től egészen nyugdíjazásáig a Chicagói Egyetemen tanított, ahol a közgazdasági gondolkodás „chicagói iskolájának” egyik meghatározó alakjává vált. Tanítványai közé tartozott többek között Milton Friedman, George Stigler és James E. Buchanan is.

Knight szerepeltetése az amerikai intézményi közgazdászok között talán meglepő lehet, hiszen a chicagói iskola egyik alapítója volt, s sokan neoklasszikus közgazdásznak tartják. Mi mégis az amerikai intézményi gazdaságtani hagyományhoz soroljuk, elfogadva Hodgson (2004) érvelését, miszerint Veblen után ő volt a legnagyobb intézményi közgazdász. Hodgson (2004) ezt arra alapozza, hogy Knight magát többször is intézményi közgazdásznak vallotta, emellett öt elemet mutat be, amely igazolja Knight intézményi beállítódását. (1) Elutasította a hasznosság elméletet, mint az emberi viselkedés leírását, s annak normatív jellegét hangsúlyozta. (2) Kritizálta a preferenciák és technológiai lehetőségek adottnak vételét, emiatt csak limitáltan érezte használhatónak az egyensúlyi elemzést. (3) Elutasította a metodológiai individualizmust. (4) A neoklasszikus és az intézményi gazdaságtan szintézisét kereste. (5) Hangsúlyozta az intézmények és a történe-

lem fontosságát a gazdasági folyamatokban, de kiemelte a szabad akarat és a valós társadalmi döntések szerepét. Hodgson (2004) megközelítését árnyalva Asso és Fiorito (2008) rámutatnak, hogy Knightot egy sajátos intézményi megközelítés jellemezte, vitában állt a korabeli mainstream intézményi iskolával, például Veblennel is. Érvelésük alapján Knightot egy olyan intézményi közgazdásznak lehet tekinteni, aki nem volt része a főáramú intézményi mozgalomnak.

Ha még plasztikusabban akarunk fogalmazni, akkor Knight volt a legintézményibb neoklasszikus és a legneoklasszikusabb intézményi közgazdász. Knight ugyanis az intézményi iskolával szemben elfogadta a neoklasszikus közgazdaságtan létjogosultságát, de nem gondolta, hogy az értékmentes lenne (lásd: Knight, 1935). Ugyanakkor elutasította a matematizáltságot, s azt, hogy a neoklasszikus modellek a valóságot írják le. Sajátos nézeteiben tehát keveredtek az intézményi és a neoklasszikus jellemzők. [4] Ahogy egyszer kifejtette: „Amikor egy ortodox közgazdással beszélek, aki ezeket a gazdasági alapelveket szentírásként hirdeti, akkor én egy lelkes intézményi közgazdász vagyok. Amikor pedig egy intézményi közgazdással beszélek, aki azt állítja, hogy ezek az elvek egyáltalán nem logikusak, akkor védelmembe veszem a rendszert, az „ortodoxiát”, amelyet Veblen követői és mások, akik az intézményi közgazdász címkét viselik, oly megvetően kezelnek.” (Knight, 1960, p. 82, idézi: Asso & Fiorito, 2008, p. 75, saját fordítás). Tagadhatatlan tehát, hogy Knight egy polemikus alkat volt, aki mindig az adott főáram kritikusként tűnt fel. A keynesiánus forradalom után például a keynesi nézetek legnagyobb ellenfele lett (Hodgson, 2004), s így megalapozta a chicagói iskola antikeynesiánus arculatát. Emellett viszont erőteljes kritikusa volt a szabadversenyos kapitalizmusnak és a szocializmusnak is. Mindent összevetve, Knightot leginkább az amerikai intézményi gazdaságtan hagyományához lehet sorolni.

Az etika szerepe az amerikai intézményi gazdaságtani hagyományban

A következőkben a három vizsgált szerző egy-egy tanulmányát mutatjuk be részletesen, kitérve a modern közgazdaságtan számára adódó tanulságokra.

Ely: Etika és közgazdaságtan

Richard T. Ely számára az etika és a közgazdaságtan szorosan összefonódott, ami következett erős keresztény meggyőződéséből (lásd: Ely, 1889). Bár Ely nem vallotta magát szocialistának, ugyanakkor sokat foglalkozott a szocializmus elméletével (lásd: 1883; 1895). Egyértelmű célkitűzése volt, hogy megértse a szocialista eszmét, s kiemelve annak erősségeit és gyengeségeit, s a használható elemeit az amerikai viszonyok közé helyezze. Ez a fajta reformszemlélet következett német gazdasági tanulmányaiból is, ahol a német történeti iskola képviselői, vagy gúnyos elnevezéssel „katedraszocialisták”, rendkívüli hatást tettek rá. Ely az ő szemléletüket adaptálta az amerikai viszonyok közé, amellyel megteremtette az amerikai intézményi gazdaságtan alapjait.

Az általunk vizsgált 1886-os írásában Ely az új és a régi politikai gazdaságtan elválasztásával foglalkozott. Szerinte a politikai gazdaságtan újabb csoportját, vagyis a német történeti iskolát és az ezen nevelkedett új amerikai közgazdászokat egy újfajta etikai megközelítés jellemzi, amely miatt etikai iskolának is lehet nevezni őket. A korábban domináns politikai gazdaságtan

leíró megközelítése helyett ugyanis ez az új iskola azt keresi, hogy minek kellene lennie, vagyis egy normatív perspektívát használ. Az új politikai gazdaságtan képviselői tudatosan keresnek egy etikai ideált, amelynek a megvalósításáért küzdenek. Ez az etika és a közgazdaságtan között egy szorosabb kapcsolatot hoz létre, amelyben a fő kérdés, hogy mi is a gazdasági tevékenység végső célja.

Ely (1886) szerint a közgazdaságtannak két okból is szükségszerű foglalkoznia a „minek kellene lennie” kérdéssel. (1) Egyrészt a gazdaság természete nem a stabilitás, hanem az állandó növekedés és fejlődés. A gazdaság megragadására így nem elégséges a pusztán leíró megközelítés, mert az könnyen eshet abba a csapdába, hogy a gazdaság egy adott időszakra érvényes állapotát örök érvényűnek láttatja. Ely szerint a klasszikus angol politikai gazdaságtan ebbe a hibába esett, s bár jól leírja Anglia 19. századi kereskedelmi életét, nem képes megragadni a gazdasági fejlődés teljes folyamatát. Az új politikai gazdaságtan lényege, hogy a jelen, illetve múlt megértéséből a jövőre való következtetésekkel él. (2) Másrészt a gazdaság részben az emberi akaratból következik, vagyis annak intézményeit formálni lehet. Képesek vagyunk tehát arra, hogy módosítsuk akár az elosztás intézményeit, hiszen azok történelmileg sosem voltak stabilak. A változtatás elősegítése miatt tehát érdemes foglalkozni a „hogyan kellene lennie” kérdésével.

Ely (1886) szerint a politikai gazdaságtan tendenciája, hogy vissza kell menni Adam Smith-ig. Ely mellett érvel, hogy nem lehet megállni Smith-nél, hiszen, ha a közgazdaságtan valóságos gyökereit akarjuk felfedni akkor Platón a végső állomás. Szerinte platóni alapokon: „... a politikai gazdaságtan az a tudomány, amely szabályokat és előírásokat határoz meg a vagyon olyan termelésére, elosztására és fogyasztására vonatkozóan, amely a polgárokat jóvá és boldoggá teszi” (Ely, 1886, p. 531, saját fordítás). A politikai gazdaságtannak ezek alapján tehát egyértelmű etikai megalapozottsága van, hiszen fő célja egy olyan gazdasági rendszer körvonalazása, amely segíti a polgárok morális fejlődését.

Az új politikai gazdaságtan szerint a fő etikai ideál, amely szorosan kapcsolódik a keresztény eszmeiséghez: „...az összes emberi képesség legtökéletesebb kibontakozása minden egyes egyénben...” (Ely, 1886, p. 531, saját fordítás). Ely szerint ez az etikai ideál nem jelent teljes egyenlőséget, hiszen bizonyos képességek kibontakoztatása több erőforrást igényel, mint másoké. Ezzel lezárja az utat a szocializmus egyenlőség eszméje felé. Szerinte a jelenlegi gazdasági rendszer ennek az ideálnak nem felel meg, és emberi erőforrás pazarlóan működik, hiszen nem tudja biztosítani, hogy mindenki kibontakoztathassa saját képességeit. A politikai gazdaságtan feladata, hogy ezen változtasson. Ez az ideál persze nem érhető el tökéletesen, de legalább annak irányába kell törekedni.

Ely (1886) rámutat, hogy az új politikai gazdaságtan a réggel szemben összeköti az etikát és a közgazdaságtant. Továbbá meghaladja az individualista megközelítést és a társadalom szempontjából vizsgálódik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egyén és a társadalom fejlődése egymással konfliktusban állna. Az új politikai gazdaságtan tehát felismeri, hogy a társadalom nem elszeparált egyének összessége, hanem egy organizmus.

Ely (1886) megközelítése alapján a közgazdaságtannak nem önmagában a fennálló leírása a feladata, hanem annak körvonalazása, hogy a múlt és a jelen folyamatai milyen jövőképhez vezetnek. A predikció tehát elemi része a tudománynak. S mivel a jövőt részben alakítani tudjuk, ezért szükséges annak az etikai ideálnak a meghatározása is, amely felé a gazdasági fejlődést vezetni szeretnénk.

Ely (1886) gondolataiban már megjelenik az amerikai intézményi gazdaságtani hagyomány három fontos alapvetése. Az egyik a normatív szemlélet, vagyis annak elfogadása, hogy a közgazdaságtannak szerepe van abban, hogy támogassa a közpolitika alkotás folyamatát egy jobb gazdasági rendszer létrehozásában. A másik a társadalom elsőbbségének hirdetése a korlátlan individualizmussal szemben, amelyből később a társadalmi kontroll fogalma bontakozott ki. A harmadik pedig a gazdaság működésének organizmusként való szemlélete a neoklasszikus közgazdaságtanra jellemző mechanikus leírással szemben. Az intézményi közgazdászok tehát a neoklasszikusok fizikából kölcsönzött egyensúlyi megközelítése helyett biológiai metaforákkal írták le a gazdaságot. Ez később majd Veblen evolúciós megközelítésében válik még egyértelműbbé. A mechanikához képest a biológiában nagyobb szerepe van a szolidaritásnak, a gondoskodásnak, ami így összekapcsolódik a társadalmi kontroll eszméjével.

Ely (1886) munkájából a modern közgazdaságtan számára a legfontosabb levonható tanulság, hogy a leíró szemlélet mellett nem lehet diszkreditálni a normatív perspektívát sem, hiszen a fejlődés teljes folyamatának megragadásához az is szükséges. A közgazdaságtan nem pusztán a létező gazdasági rendszerek leírására törekszik, hanem arra is, hogy a gazdasági rendszereket jobbra tegye. A közgazdaságtan Platónig való visszavezetése pedig arra is rámutat, hogy a gazdasági rendszerek jobbítása nemcsak a jólét, hanem az erény növelése céljából is történik. Ez a szempont a neoliberais közgazdaságtanban elhalványult.

Ely (1886) szerint egy gazdasági rendszer akkor ideális, ha az emberek képesek a bennük rejlő képességeket teljesen kibontakoztatni. Ez az ideál közel áll ahhoz, amire például a közgazdaságtan keynes-i hagyománya is törekedett. Keynes (1965) szerint nem lehet ugyanis hagyni, hogy az emberek egy jó része ne legyen képes kibontakoztatni önmagát, s munkanélküliségre kényszerüljön. Ezért volt a fő célja a teljes foglalkoztatottság elérése. Ely (1886) ideálja ugyanakkor még ennél is többet követel meg, hiszen nála nem önmagában a foglalkoztatás a végpont, hanem az a foglalkoztatás, amelyben mindenki a saját képességeit a legjobban tudja hasznosítani. Ez az ideál, így a „képesség tevő” állam víziójára hasonlít, illetve Amartya Sen képesség alapú szemléletében is megnyilvánult. Ezek szerint az állam feladata nem csupán a közvetlen segítségnyújtás az elesetteknek, hanem olyan környezet és feltételek létrehozása, amelyben az állampolgárok a bennük szunnyadó képességeket leginkább ki tudják bontakoztatni. A „képesség tevő állam” modell részben túl is megy az Ely-i ideálon, hiszen tartalmazza a „felruházás” mozzanatát, vagyis azt, hogy az állam maga is a képességekkel vértézi fel az állampolgárokat.

Napjaink munkaerőpiaci válság tüneteit látva, mint a bullshit munka probléma (Graeber, 2020), vagy a munkahelyekkel való nagyfokú elégedetlenség (Gallup, 2024) azt mondhatjuk, hogy a modern gazdasági rendszer nem képes megfelelni az Ely-i ideálnak, vagyis a társadalom jó részének képességeit nem tudja kihasználni. Ezt csak tetézik a növekvő egyenlőtlenségek. Bár Ely (1886) ideálja nem az egyenlőséget helyezi a középpontba, ahogy mondjuk azt Piketty (2024) teszi, azt mégis mondhatjuk, hogy a jelentős egyenlőtlenségek arra mutathatnak, hogy képességeik kibontakoztatására a társadalom bizonyos rétegeinek szűkre szabott tér nyílik.

Patten: Morális és gazdasági fejlődés

Simon N. Patten 1892-ben írott cikkében fejtette ki nézeteit a morális és a gazdasági fejlődés kapcsolatáról. Szerinte a moralitás az örömmel és a fájdalommal kapcsolódik össze, amellyel Epikurosz etikai hagyományához csatlakozik. Patten (1892) rámutat, hogy ha a helyes döntés mindig nagyobb örömmel járna, akkor nem lenne szükség az etika tudományára. A valóságban viszont a helytelen döntés sokszor több élvezettel jár. Az etika feladata megválaszolni, hogy akkor mégis miért válasszuk a helyeset.

Patten (1892) szerint az ipari társadalmakat megelőző gazdasági rendszerekben erre két etikai módszertan létezett. Az első az aszketizmus, amelyben az ember lemond az evilági élvezetekről, s azt hirdeti, hogy a helyeset önmagáért kell választani és tartózkodni kell minden kísértéstől. Valójában ez a megoldás tudatosan csökkenti a rossz döntésnél jelentkező élvezetet, hogy az élvezeti többlet a helyes oldalon legyen. Patten (1892) szerint viszont ennek a megközelítésnek a szélsőségessé válása mindenféle gazdasági tevékenység gátjává válhat. A második megoldás, amelyet alkalmazni lehet, hogy a rossz döntés esetén megemeljük a fájdalom szintjét. Patten szerint ez a korai természeti törvényekben érvényesült, miszerint, ha rosszat teszünk, előbb utóbb megbűnhődünk. Ide kapcsolható akár a vallás is, amely növelheti a rossz cselekvés jövőbeli fájdalmait például a halálon túli bűnhődés gondolatának megfogalmazásával. Emellett Patten kifejti, hogy ide tartozik a jogrendszer és igazságszolgáltatás kialakulása is, amely azáltal, hogy a rossz döntéseket bünteti, megpróbálja az embereket a jó döntések irányába terelni. Ezek a megoldások viszont a rossz döntésnél lévő élvezeti többlettel foglalkoznak, azt próbálják eltüntetni, de nem növelik a jó döntéshez társuló örömet.

Patten (1892) kifejti, hogy a modern ipari rendszerben megjelenik egy harmadik módszer, amely képes lehet a morális fejlődés elősegítésére, ami a gazdaság fejlődés törvényeiben kere-sendő. Rámutat, hogyha a gazdasági fejlődés során a helyes döntésekhez magasabb rendű élvezetek társulnak, akkor képesek lehetünk a morális fejlődés elősegítésére. Ennek folyamatát pedig leginkább a fogyasztásban és az életszínvonal folyamatos növelésében látja megvalósíthatónak.

Patten (1892) számára a morális és gazdasági fejlődés összekapcsolódása a fogyasztási javak kiegészítő (komplementer) jellegéből következik. Ez azt jelenti, hogy a jóságok külön-külön bizonyos hasznossággal rendelkeznek, viszont hogyha összerakjuk őket egy harmonikus jóságkosárba, akkor együttes hasznosságuk meg fogja haladni a részek összességét. Fontos a különböző jóságok közötti harmónia, hiszen vannak össze nem illeszthető javak, amelyek a jóságkosár teljes hasznosságát csökkentik. Patten szerint a gazdasági fejlődés folyamata segíti az ilyen har-

monikus jószágkosarak létrejöttét, ezáltal növeli a belőlük fakadó élvezeteket. Ahogy kifejti: „Az életszínvonal emelése tehát azt jelenti, hogy eltávolítjuk a fogyasztásunkból azokat az árucikkeket, amelyek nincsenek összhangban az új feltételekkel, még akkor is, ha ezek az árucikkek önmagukban gyakran nagy öröm forrásai voltak.” (Patten, 1892, p. 137-138, saját fordítás). Például a jó fogyasztó nem fog dohányt venni, bár az önmagában magas élvezettel jár, aláássa a harmóniát, s így összességében csökkenti a teljes jószágkosár hasznosságának értékét.

Patten (1892) szerint tehát az ipari társadalmakban azáltal, hogy a fogyasztói jószágkosárba tartozó jószágok száma kibővül az életszínvonal növekedése nyomán, a fogyasztók fokozatosan ki fogják rostálni azokat a fogyasztási cikket, amelyek bár nagy élvezetet okoznak, megromtítják a jószágkosár harmóniáját. Vagy ahogy ő fogalmaz: „Ahogy a kisebb csoportok egyesülnek, hogy nagyobb csoportokat alkossanak, mindig vannak ellentmondó elemek, amelyeket ki kell vetni.... Így válik a fogyasztó jobb fogyasztóvá, vagy ha már az erkölcsi világot alkotó csoportok területén járunk, a morális ítélőképesség és a lelkiismeret egyre aktívabb szerepet játszik jellemünk formálásában.” (Patten, 1892, p. 140, saját fordítás). [5]

Patten (1892) munkája tehát összeköti a morális és a gazdasági fejlődést. Szerinte a gazdasági fejlődés erősíti a helyes döntés meghozatalának motivációit azáltal, hogy a fogyasztó az örömök növelése érdekében rá van kényszerítve, hogy a diszharmonikus elemeket kirostálja fogyasztásából. Bár Patten felvetése rendkívül elmés, mégis kiegészítésre szorul. Nem vette figyelembe ugyanis a Richard Thaler által megfogalmazott korlátozott önkontroll problémakörét, ami miatt a morális fejlődés nem támaszkodhat önmagában csak a gazdasági fejlődés törvényeire és a fogyasztók belátására (lásd: Thaler & Shefrin, 1981; Thaler & Sustein, 2011). Thaler felvetése ugyanis arra mutat rá, hogy a fogyasztók, bár megérnék nekik a fogyasztói jószágkosarukból kirostálni az oda nem illő elemeket, a korlátozott önkontrolljuk miatt ezt mégsem teszik meg. Plasztikusabban: hiába tudják, hogy a cigaretta káros, mégis szívják azt.

Ezen hiányosságtól eltekintve Patten (1892) munkája mégis fontos tanulságokkal szolgál. Ely-al összhangban rámutat arra, hogy a gazdasági fejlődést nem önmagában a jövedelem növekedésével kell mérni, hanem össze kell kapcsolni azt a morális fejlődéssel. A gazdasági tevékenységekben, így a fogyasztásban sem önmagában csak egy gazdasági aktust kell látni, amely során a vásárló elfogyasztja a termelésben létrejött árucikkeket. A fogyasztásnak etikai aspektusai is vannak, amelyet a klímaváltozás korában már alig kell hangsúlyozni. Helyes-e például műanyag szatyrot használni a boltban? Helyes-e autóval közlekedni a belvárosban? A gazdasági tevékenységeknek mindig van etikai aspektusa. Ebben Pattenel összhangban támaszkodni kell a fogyasztók morális ítélőképességére, de a Thaler-i önkontroll problémát figyelembe véve ez nem elégséges. Olyan intézményi és ösztönző rendszert kell teremteni, amelyben a helyes döntés meghozatalának motivációi megerősödnek. Thaler és Sustein (2011) ehhez a liberális paternalizmus megközelítését ajánlják, amely fontos kiindulópontot jelent a modern közgazdaságtan számára.

Knight: Etika és a verseny

Frank H. Knight 1923-ban a *The Quarterly Journal of Economics*-ban megjelent „*The Ethics of Competition*” című cikke az eddig vizsgáltak közül a legismertebb, leghosszabb, s egyben a leggondolatdúsabb is. A strukturált bemutatásához hat logikai részre bontottuk a cikket, annak egy-egy kiemelkedő gondolatát elemezve.

A közgazdaságtan, mint érték probléma

Knight (1923) kiindulópontja, hogy a közgazdaságtan valójában társadalmi menedzsment, s mint ilyen, szükségszerűen érték probléma. Ez az álláspont ellentétes a neoliberais közgazdaságtani gondolkodás érték-semleges megközelítésével. Knight (1923) arra mutat rá, hogy a társadalmi hatékonyság fogalmához szükséges egy általános értékmércezt találni. A hatékonyság a knighti értelemben tehát nem érték-semleges fogalom. Szerinte a hatékonyság még a mechanikában is értékelésre épül, hiszen egy gép annyira hatékony, amekkora a hasznos végtermék aránya a teljes végtermékhez képest. Ehhez viszont értékelni kell, hogy mit tekintünk hasznosnak, s mit haszontalannak. A mechanikában ez viszonylag egyszerű, a közgazdaságtanban, ahol számos hasznos lehetőség van, az értékelés folyamata válik a tudomány lényegévé. Knight (1923) szerint tehát a hatékonyság meghatározásához kell egy értékmérce, amely segítségével a hasznost elválasztjuk a haszontalantól.

Idealizmus a közgazdaságtanban

Knight (1923) második alapvetése, hogy a létező gazdasági rendszer értékeléséhez és kritikájához értékideálok létrehozására van szükség. Ez nem csak azt jelenti, hogy az egyes rosszabb vagy jobb reális alternatívákat hasonlítjuk össze egymással. Az ideál és a valóság összehasonlítása is elengedhetetlen, hiszen csak ezáltal tudunk jobbítani a jelenlegi gazdasági rendszeren. Knight (1923) szerint tehát a közgazdaságtani értékelésben kell lennie abszolút ideáloknak a relatívakkal mellett. Természetesen ez sosem jelent örök-érvényűséget, de nem is jelent relativitást. Ahogy kifejti: „Az etika „abszolút” tudományának helye van, mégpedig létfontosságú helye. Diktátumai nem lesznek igazán abszolútak, mert soha nem szakadnak el teljesen a valós világtól és annak növekedési és átalakulási lehetőségeitől, és mindig növekedni és változni fognak. De legalább nem „csupán” relatívak; túl kell mutatniuk a közvetlenül elérhető szintjén, és gyakran a ténylegesen lehetetlen területén kell elhelyezkedniük, mint olyan minták, amelyeket közelíteni kell, nem pedig olyan célok, amelyeket el kell érni.” (Knight, 1923, p. 583, saját fordítás).

Knight (1923) ezzel elutasítja a morális relativizmust, s meghirdeti az idealizmust a közgazdaságtanban. Ez szoros összefüggésben áll azzal a tendenciával, amely Amerikát az I. világháború után jellemezte, hiszen Wilson elnökségével az idealizmus a nemzetközi politikában is jelentős szerepre tett szert. Knight ezt a wilsoni utat érvényesíti a közgazdaságtanban.

A knighti idealizmus kiegészíti a közgazdaságtan elmúlt évtizedekben tanúsított megközelítését, amely a Demsetz (1969) által megfogalmazott Nirvána-tévedés logikájának szélsőséges alkalmazására épült. A Nirvána-tévedést Demsetz (1969) arra az esetre használta, amikor a valóságot egy ideális, de nem megvalósítható alternatívával vetjük össze. Szerinte ehelyett a reális alternatívák összehasonlításából érdemes kiindulni. [6] Ez a megközelítés illeszkedett a hidegháború körülményei közé, hiszen arra mutatott rá, hogy a kapitalista rendszert a megvalósult szocializmussal kell összehasonlítani, nem a szocialista ideállal, ami sosem létezett. A Nirvána-tévedés gondolata így megmagyarázta, miért kell a kapitalizmust választani, s végső soron hozzájárult a szocialista rendszerek eszmei bukásához.

Knight (1923) alapján ugyanakkor újra be kell emelni az ideális és a valóságos összevetését a közgazdaságtanba. A gazdasági rendszerek értékelése, kritikája és javítása az ideálokkal való összevetésben érlelődhet meg. A Nirvána-tévedés szélsőséges alkalmazását tehát Knight elutasítja: „Még, ha a versenyalapú rendszer jobb is bármely elérhető alternatívánál, akkor is a legnagyobb értékkel bír, ha tisztában vagyunk a hiányosságaival a megvalósítható ideálokhoz képest, mivel ez segít abban, hogy jobbá tegyük, mint amilyen jelenleg.” (Knight, 1923, p. 584, saját fordítás). Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a megfogalmazott ideál elérhető lenne, ez inkább csak egy olyan mintát jelent, amely felé törekedni kell. Ezen a ponton tehát Ely (1886) és Knight (1923) szemlélete összekapcsolódik, hiszen mindketten az etikai ideálok alapján tesznek javaslatot a jelenlegi gazdasági rendszer javítására.

A gazdasági rendszerek értékelése

Knight (1923) szerint a gazdasági rendszerek etikai ideálokkal való összevetésénél három értékelési szempontot kell figyelembe vennünk. Az első, hogy az adott gazdasági rendszer hogyan válogat és rangsorol az egyes szükségletek között. Másrészt, hogy a rendszer mennyire hatékony, vagyis, hogyan tudja felhasználni az erőforrásokat a legtöbb jószág előállítására. A harmadik értékelési szempont pedig az, hogy maga a rendszer milyen igényeket hoz létre. Knight szerint ugyanis maga a gazdasági rendszer az, amely kialakítja az emberek igényeit, szükségleteit.

Knight (1923) számára tehát a gazdasági rendszer etika megítélésének fontos eleme, hogy az milyen fogyasztói igényeknek ad teret. Ebben a megközelítésben az adott gazdasági rendszer meghatározza, hogy a benne élő embereknek milyen vágyaik vannak, milyen fogyasztói igényeket táplálnak, s végső soron milyen jellemmel rendelkeznek. Ez ellentmond annak a nézetnek, hogy az embereknek állandó és örök-érvényű igényeik lennének. A knighti alapvetés szerint a gazdasági rendszer generálja az igényeket, így annak átalakításával az igények is változtathatók. Ez a tanulság a klímaváltozás szorításában rendkívül fontos, hiszen rámutat, hogy a ma megmásíthatatlannak tűnő fenntarthatósággal ellentétes fogyasztói igények valójában a gazdasági rendszer termékei. Egy fenntartható gazdasági rendszer más igényeket táplálna.

A versenyzői rendszer kritikája

Knight (1923) cikke legnagyobb részében a szabad-versenyos kapitalizmus kritikáját fogalmazza meg. Szerinte a 19. században alakult ki a klasszikus versenyzői rendszer, viszont elég hamar támadás indult ellene. Ezzel már részben megelőlegezi a Polányi (2004) féle ellenmozgás fogalmát. A versenyzői rendszer ideálja, hogy az erőforrásokat odahelyezi, ahol a legproduktívabbak tudnak lenni, s minden termelőt a saját munkájának értékével jutalmaz. Knight szerint ez az ideál a valósággal és az etikai értékeléssel is számos ponton ütközik. Ezeket a kritikákat azért fejt ki, hogy javítsák a rendszert, s nem azért, hogy lecseréljék. A versenyzői rendszer hiányosságait 12 pontban mutatja be.

(1) Az ideális versenyzői rendszer szabad egyénekből kellene, hogy álljon. A valóságban ugyanakkor a társadalom alapja nem az egyén, hanem a család. (2) A versenyzői rendszer ideálja olyan embert feltételez, aki élete zenitjén van, s teljesen racionális. Valójában nincsen ilyen ember. (3) A versenyzői ideál szerint tökéletes mobilitás van a termelési tényezőkben, ami nem áll fenn. (4-5) A versenyzői rendszer ideáljában tökéletes tudás és informáltság van a cserelehetőségekről, emellett az összes áruval kapcsolatos technikai tudás a vevő birtokában áll. Ezek nem állnak fent, ami teret hagy az alkuerővel való visszaélésnek. (6) A versenyzői rendszer által előállított fogyasztói igények etikailag nem ideálisak. (7) A versenyzői rendszer ideáljában az embereknek hozzáférése van a piacokhoz, ami a valóságban nem áll fent. (8) Az ideál szerint a versenyzői rendszerben az igények kielégítése csak az adott egyénre hat. Ez valójában nincs így. Ezzel lényegében az externália problémát fogalmazza meg. (9) A versenyzői rendszer működéséhez kell egy tudományos mértékegység az értékmérésre, emiatt a pénzrendszert államilag kontrollálni kell, vagyis a versenyzői rendszer szükségszerűen csorbát szenved. (10) A versenyzői rendszer túlságosan a jelenbeli javak kielégítésére koncentrál, egy jó rendszernek a jövővel is foglalkoznia kellene. (11) A versenyzői ideál eléréshez mindenkinek racionálisan kellene hozzáállni a véletlenhez, ami nincsen így. A gazdaságban alapvető a bizonytalanság, ami a versenyzői rendszertől való eltérést teszi szükségessé. (12) A versenyzői rendszer valójában nem meritokratikus, vagyis az elosztás nem az érdemek szerint történik.

A versenyzői rendszer, mint érdemelvű mechanizmus kritikájára számos további érvet felsorol. Mivel szerinte a termékek árából határozódnak meg a bérek, az árakat a kereslet határozza meg, a kereslet pedig a közösség vásárlóerején, ízlésén és a helyettesítő áruk elérhetőségén múlik, ezért a versenyben kapott jövedelmeknek nincs etikai megítélésük. Magát a versenyzői rendszert lehet etikailag megítélni azáltal, hogy milyen javak iránt támaszt keresletet. Továbbá a tulajdonlásból származik a legtöbb jövedelem, a tulajdonlás pedig nem feltétlenül etikus, hiszen az öröklés, szerencse és erőfeszítés keveréke. E három közül pedig csak az erőfeszítésnek van erkölcsi értéke. Emellett arra is rámutat, hogy bizonyos képességekkel rendelkezni, amelyekre éppen van kereslet, még nem tesz minket érdemessé. Azt is kimutatja, hogy a versenyzői rendszerben az elosztást sokszor a szűkösség határozza meg. A szűkösség pedig megint csak nem érdem kérdése.

Összességében Knight (1923) szerint a versenyzői rendszer fundamentális limitációkkal rendelkezik, amiket javítani kell. Ahogy kifejti: „A gazdasági és egyéb tevékenységeket mindig minden lehetséges módon szervezik, és a probléma az, hogy megtaláljuk a megfelelő arányokat az individualizmus és a szocializmus, valamint azok különféle változatai között, és mindegyiket a megfelelő helyen alkalmazzuk” (Knight, 1923, p. 601, saját fordítás). Knight (1923) tehát összhangban az intézményi gazdaságtani hagyománnyal, a laissez faire individualizmusa és a szocializmus kollektívizmusa közötti arany középutat kereste.

Az üzlet, mint játék kritikája

Knight (1923) szerint ugyanakkor a gazdasági rendszereket nem érdemes csak igénytermelő mechanizmusokként vizsgálni. Lehet úgy is értelmezni őket, mint egyfajta játékot, ahol nem önmagában a szükségletkielégítés a fő szempont. Rámutat, hogy a gazdasági rendszerek nem csupán az igények kielégítése miatt léteznek, hanem az önkifejezés és a kreatív teljesítmény létrehozása áll a gazdasági rendszer középpontjában. Sokan éppen ebből a szempontból kritizálják a versenyzői rendszert, mert az valójában elfelejtkezik a szükségletekről, s egy önmagáért folytatott játékká válik, amelyben a szegényeknek nem osztanak lapot.

Knight (1923) szerint, ha a versenyzői rendszert egy ilyen játéknak fogjuk fel, akkor is el lehet végezni annak etikai értékelését. A jó játékot három elem építi fel: a szerencse, a képességek és az erőfeszítés. Az a játék tartható magasabb értékűnek, ahol az erőfeszítés szerepe nagyobb. Ezek alapján a versenyzői rendszer nem jó játék. Túl nagy benne a szerencsefaktor szerepe, amely ráadásul kumulatív is, vagyis aki először nyert, az nagy valószínűséggel később is fog. Továbbá a képességekben való különbségek is óriásiak. A nyeremények elosztása pedig nem csökkenti az egyenlőtlenségeket, hanem növeli. Knight (1923) szerint az is biztosan állítható, hogy azok, akik jók az üzletben, mint játékban, tehát jó üzleti képességekkel rendelkeznek, nem feltétlenül etikusak. Ebből következően, ha a versenyzői rendszert játéknak tartjuk, akkor sem védhető, s módosításokra szorul.

A verseny kritikája

Miután a versenyzői rendszer átfogó kritikáját adta, Knight (1923) a verseny, mint mechanizmus filozófiai kritikájára vállalkozik. Szerinte a verseny megjelenése bár hatékonyabbá tette a gazdaságot, de nem tette azt boldogabbá. A verseny ugyanis nem boldogságot, hanem mechanikus munkát és kimerültséget hozott. Az emberek többsége pedig jobban szereti a nyugalmas környezetet, mint az öldöklő versenyt.

Knight (1923) ezek után részletes filozófiai visszatekintésbe kezd, amely végén megállapítja, hogy sem a görög, sem a keresztény ideálok szerint nem magasztalandó a verseny koncepciója. Szerinte a modern élet egy rendkívüli ellentmondásra épül: a gazdasági rendszerünk a verseny talaján áll, miközben a keresztény eszmeiség szerint a verseny nem ideál. Knight (1923) szerint

ez az ellentmondás óriási spirituális éhséget szül a modern világban. Ez utóbbi megállapítása ma is érvényes. Talán nem véletlen, hogy a jóléti állam korszaka után a piaci verseny kiterjesztésével párhuzamosan, az 1970-es évektől indultak meg azok a „new age” címszó alatt futó spirituális mozgalmak, amelyek burjánzása mai napig tart.

Konklúzió

Jelen tanulmányban az amerikai intézményi gazdaságtan három fontos alakjának, Richard T. Ely-nak, Simon N. Pattennek és Frank H. Knightnak a munkáját mutattuk be az etika és a közgazdaságtan összefüggésében. Legfőbb kérdésünk az volt, szükséges-e a közgazdászoknak az etikával foglalkozniuk szakmájuk helyes műveléséhez? A feldolgozott tanulmányok erre a kérdésre egyértelmű igennel válaszoltak.

Az általunk elemzett művek az amerikai intézményi gazdaságtan különböző időszakaiban születtek. Míg az első két tanulmány az iskola kezdeti fázisában, a harmadik már annak virágkorában íródott. A három bemutatott szerző közül kettő szorosan kötődött az intézményi iskolához (Ely és Patten), míg egyikük az intézményi iskola speciális változatát képviselte (Knight). Munkánk tehát kimutatta, hogy az amerikai közgazdaságtani hagyományban korszakokon és irányzatokon átívelő igényként jelent meg az etika és a közgazdaságtan összekapcsolása. Ezt a kijelentést csak tovább erősíti, hogy nem került bemutatásra számos olyan munka, amely az amerikai intézményi gazdaságtanhoz tartozik, s az etikai perspektíva fontosságát hangsúlyozza. Ezek közül is kiemelkedik Clarence Edwin Ayres munkássága, aki az amerikai intézményi gazdaságtan texasi iskolájának vezetőjeként foglalkozott az etika és a közgazdaságtan összekapcsolásával (lásd: Ayres, 1918). Az amerikai intézményi gazdaságtani hagyomány tehát az etikus gazdaságtani kutatásokat nagyban segítheti. A bemutatott tanulmányok alapján a modern közgazdaságtan és az etika integrálását legalább öt területen érdemes elkezdeni:

1. A közgazdaságtan fogalmi mögötti értéktartalom felismerése: A neoliberais közgazdaságtan érték-semleges megközelítésével szemben Knight (1923) és Ely (1886) munkáiból egy olyan megközelítés bontakozik ki, amely szerint a közgazdaságtani fogalmak mögött valójában rejtett értéktartalom húzódik. Ahogy Knight (1923) rámutat, valójában az érték-semlegesnek beállított hatékonyság fogalma mögött is áll valamiféle érték fogalom arról, hogy mit tekintünk hasznosnak és mit haszontalannak. Ehhez hasonlóan a modern közgazdaságtan fogalmi apparátusa mögött mindenhol megtalálhatóak az érték elemek. Az etika és a közgazdaságtan közelebb hozásának folyamata során ezeket nyilvánvalóvá kell tenni.
2. A leíró mellett a normatív nézőpont használata: A modern közgazdaságtanban a természettudományokból kölcsönzött leíró nézőpont dominanciája érezhető. A neoliberais közgazdaságtani gondolkodás a normatív megközelítést tudománytalannak értékelte. Az elemzett munkák arra mutatnak rá, hogy a közgazdaságtan jó műveléséhez a leíró nézőpont nem elegendő. Ez persze nem azt jelenti, hogy a normatív nézőpont elégséges lenne. A leíró és a normatív nézőpont harmóniája az, amely a jó közgazdaságtan

felé mutathat. A normatív nézőpont több esetben is hasznos lehet. Egyrészt elengedhetetlen ahhoz, hogy a jelenlegi gazdasági rendszerünket jobbá tegyük. Másrészt viszont bizonyos közgazdaságtani fogalmak helyes értelmezésében is segíthet. Ezek egyike a racionalitás fogalma. A viselkedési közgazdaságtan nyomán ma már egyértelműnek tűnik, hogy a racionalitás nem írja le jól az emberi viselkedést, leíró helyett valójában egy normatív fogalom, amely a „hogyan kellene lennie” kérdésre válaszol. Ahogy Thaler és Sustein (2011) könyve is megerősíti, a racionalitás a viselkedési közgazdaságtan forradalmában leginkább arra használható, hogy meghatározzuk, mit is kellene tenni.

3. Az ideállissal való összehasonlítás módszertanának használata: A normatív nézőponthoz kapcsolódva a közgazdaságtanban érdemes elismerni az ideállissal való összehasonlítás létjogosultságát. Az elmúlt évtizedekben ez a fajta összehasonlító elemzés a Nirvána-tévedés szélsőséges alkalmazása miatt háttérbe szorult, s ezek alapján a reális alternatívák, vagyis a kapitalizmus és a létező szocializmus egymással való összehasonlítása volt középpontban. Knight (1923) elemzése éppen arra mutat rá, hogy a közgazdaságtanban van helye az idealizmusnak, hiszen ez tudja megadni az alapot a jelenlegi gazdasági rendszerünk értékelésére, kritikájára és javítására. Ma, amikor a gazdasági és társadalmi rendszerünk számos válságtünetet mutat a klímaváltozástól, a demokrácia leépítésén át az egyenlőtlenségekig, fontossá válik, hogy a rendszer javítását tűzzük ki célul. Ezeket a problémákat nem tudjuk megoldani, ha a Nirvána-tévedés csapdájában ragadunk, s nem tudunk elképzelni egy olyan gazdaságot, amely képes ezek nélkül a válságjelenségek nélkül is működni. Az ideál nemcsak a hibákat fedi fel és a lehetséges megoldási utakat mutatja, hanem motivációt is ad a változtatásra. Motivációra pedig szükség van egy depresszióval, bizonytalansággal és klímászorongással terhelt társadalomban.
4. A közgazdaságtani fogalmak vizsgálata az erény szemszögéből: Patten (1892) tanulmánya arra is rámutat, hogy a közgazdaságtani fogalmakat az erény szempontjából is vizsgálhatjuk. A fogyasztást például nemcsak úgy lehet tekinteni, mint ami a gazdasági folyamat egy egysége, hanem úgy is, mint amelyben az erény megnyilvánulhat. Ezáltal a fogyasztás statisztikáinak elemzésekor például nemcsak arról tudunk nyilatkozni, hogy mennyi tojás vagy tej fogyott, hanem arról is, hogy az állampolgárok mennyire erényes döntéseket hoztak. Természetesen Patten (1892) megközelítését annyiban tovább lehet gondolni, hogy a morális fejlődésben nem lehet csak fogyasztó belátásra támaszkodni, hanem olyan intézményi és motivációs környezetet kell létrehozni, ahol az erényes fogyasztás lehetőségei bővülni tudnak.
5. A gazdasági fejlődés felfogása morális fejlődésként: Patten (1892) és Ely (1886) munkája rámutat, hogy a gazdasági fejlődés közgazdaságtani vizsgálatakor nemcsak arra lehet összpontosítani, hogy mennyire nőtt a jövedelem, hanem arra is, hogy hogyan változtak a társadalom erényei. Az etikai megalapozottságú közgazdaságtanban, amely a platóni alapokra nyúlik vissza ugyanis nem önmagában a gazdasági növekedés a kérdés, hanem az, hogy a gazdasági növekedés képes volt-e az embereket erényesebbé és boldogabbá tenni.

Összességében tehát az etika és a közgazdaságtan közötti kapcsolatokat számos ponton lehet erősíteni, ami hozzájárulhat egy megalapozottabb közgazdaságtani elmélet kibontakozásához. Az eddig domináns megközelítés miszerint a közgazdásznak az értékrenddel nem kell foglalkoznia, meghaladhatóvá válik. Természetesen az etikai perspektíva integrálása nem fogja egycsapásra megoldani a közgazdaságtan fő kihívásait, ugyanakkor egy olyan gondolkodási forradalmat teremthet, amely legalábbis motivációt adhat jelenlegi gazdasági rendszerünk jobbítására. Ebben az átalakulásban az amerikai intézményi gazdaságtan segítségül szolgálhat, ezért érdemes lehet visszaemlíteni annak tanulságait a közgazdaságtani oktatásába.

Irodalomjegyzék

- AEA (2020). *AEA Renames Annual Richard T. Ely Lecture*. American Economic Association. URL: <https://www.aeaweb.org/news/aea-renames-ely-lecture-oct-1-2020> Letöltés ideje: 2024. 06. 19.
- Asso, P. F., & Fiorito, L. (2008). Was Frank Knight an Institutionalism?. *Review of Political Economy*, 20(1), 59-77.
- Ayres, C. E. (1918). *The Nature of The Relationship Between Ethics and Economics*. The University of Chicago Press.
- Bowles, S. (2018). *Etikus gazdaságtan*. Pallasz Athéné Könyvkiadó.
- Baranyi, D., Balogh, A., & Bósz, A. (2022). Tudásalapú társadalom és a piac. *Köz-gazdaság*, 17(2), 231-250.
- Buckingham, W. S. (1958). *Theoretical Economic Systems. A Comparative Analysis*. The Ronald Press Company.
- Coats, A.W. (2008). Ely, Richard Theodore (1854–1943). In: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan.
- Coats, A.W. (2018). Patten, Simon Nelson (1852–1922). In: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan.
- Commons, J. R. (1924). *The Legal Foundations of Capitalism*. The Macmillan Company.
- Commons, J. R. (2017). *Institutional Economics. Its Place in Political Economy*. New York: Routledge.
- Csaba, L. (2021). Az intézményi gazdaságtan megújulása. *Közgazdasági Szemle*, 68(1), 14-31.
- Demsetz, H. (1969). Information and efficiency: another viewpoint. *The journal of law and economics*, 12(1), 1-22.
- Ely, R. T. (1883). *French and German Socialism in Modern Times*. New York: Harper & Brothers
- Ely, R. T. (1886). Ethics and Economics. *Science*. 7(175): 529-533.
- Ely, R. T. (1889). *Social Aspects of Christianity, and Other Essays*. New York: Thomas Y. Crowell & Co.

- Ely, R. T. (1895). *Socialism: An Examination of Its Nature, Its Strength and Its Weakness*. Thomas Y. Crowell & Co.
- Gallup (2024). *State of the Global Workplace. 2024. Report*. URL: <https://www.gallup.com/workplace/349484/state-of-the-global-workplace.aspx> Letöltés ideje. 2024.08.26.
- Graeber, D. (2020). *Bullshit munkák*. Typotex
- Hajnal, Z. (2021). Moral economics—a theoretical basis for building the next economic system. *Words, Objects and Events in Economics: The Making of Economic Theory*, 63-90.
- Hamilton, W. H. (1919). The Institutional Approach to Economic Theory. *American Economic Review* 9, Supplement, 309-18
- Hodgson, G. M. (2004). *The Evolution of Institutional Economics. Agency, structure and Darwinism in American Institutionalism*. Routledge.
- Keynes, J. M. (1965). *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kiekhofér, W. H. et al. (1932). Institutional economics. *The American Economic Review*. 22(1) Supplement, Papers and Proceedings of the Forty-fourth Annual Meeting of the American Economic Association, 105-166.
- Knight, F. H. (1923). The Ethics of Competition. *The Quarterly Journal of Economics*, 37(4): 579-624.
- Knight, F. H. (1935). Intellectual confusion on morals and economics. *The International Journal of Ethics*, 45(2), 200-220.
- Mitchell, W. C. (1965). *Business Cycles. The Problem and Its Setting*. National Bureau of Economic Research.
- Patten, S. N. (1892). The Economic Causes of Moral Progress. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 3:129-149.
- Piketty, T. (2024). *Az egyenlőség rövid története*. Corvina.
- Polányi, K. (2004). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó
- Stigler, G.J. (1987). Knight, Frank Hyneman (1885–1962). In: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan
- Szabó, K., Bara, Z. & Hámori, B. (2020). *Intézményi közgazdaságtan*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Thaler, R. H., & Shefrin, H. M. (1981). An economic theory of self-control. *Journal of Political Economy*, 89(2), 392-406.
- Thaler, R. H., & Sustein, C. S. (1981). *Nudge - a pénzügyi válság után - Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról*. Manager Könyvkiadó.
- Veblen, T. (1978). *The theory of business enterprise*. Routledge.
- Veblen, T. (1975). *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Jegyzetek

[1] Az amerikai intézményi gazdaságtant régi intézményi iskolának is nevezik, ezzel megkülönböztetve azt az új intézményi gazdaságtantól, amely az 1970-es évektől bontakozott ki (lásd: Szabó, Bara & Hámori, 2020).

[2] A neoklasszikus szintézis alatt a kenyesianus és a neoklasszikus közgazdaságtan egybeforrását értjük. Ez Nagy-Britanniában John Hicks, míg az Egyesült Államokban leginkább Paul Samuelson nevéhez volt köthető.

[3] Bár az intézményi gazdaságtan kifejezés első említése Walton Hamilton 1919-es cikkéhez köthető, ugyanakkor az iskola gyökerei régebbre vezetnek (lásd: Hamilton, 1919). Veblen például 1899-ben adja ki „A dologtalan osztály elméletét”. Egyetértünk Ely azon véleményével, amely a Kiekhofer et al. (1932) vitacikkben jelent meg, miszerint az amerikai intézményi gazdaságtan létrejöttét az AEA (American Economic Association) 1885-ös megalapításáig érdemes visszavezetni.

[4] Eklektikus szemléletmódját részben témavezetői is magyarázhatják. Egyik mestere ugyanis Alvin S. Johnson volt, aki John Bates Clark tanítványa, ők inkább az amerikai közgazdaságtan neoklasszikus szárnyát képviselték. Másik témavezetője Allyn Abbot Young volt, akinek mestere Richard T. Ely az intézményi gazdaságtani hagyomány egyik alapítója volt.

[5] Patten (1892) néhány példát is hoz ilyen nagyobb és harmonikusabb fogyasztási jószágkorrára, amelyet a modern ipari társadalom életszínvonal növekedése teremtett meg. Ilyennek tartja például az otthon vagy a nemzet fogalmát is.

[6] Megjegyzendő, hogy Demsetz (1969) valójában nem zárta ki az ideálok használatát. Szerinte az ideál megfogalmazása standardot biztosíthat a megvalósítható opciók összevetése érdekében. A Nirvana-tévedés mégis az ideális és a valóságos helyzet összevetésének hamis dilemmájaként került be közgazdaságtani szóhasználatba.